

Гуляєва Л.П. Сучасні підходи до визначення економічної сутності банку // Теорії мікро-макроекономіки. Збірник наук. праць професорсько-викладацького складу і аспірантів / За ред. Мальчина Ю.М., Ніколенка Ю.В. – 2008. – Вип.28. – С.106 – 115.

Гуляєва Л. П., здобувач, м. Київ

Сучасні підходи до визначення економічної сутності банку

Вступ. Діяльність банків дуже різноманітна – за сучасних умов вони не лише організовують рух грошово-кредитних потоків, а й активно опановують нові види операцій на страховому, фондовому ринках, надають трастові, консультативні послуги, володіють підприємствами. Російський науковець І.А. Кісільова слушно зазначає: „Діяльність банківських установ настільки різноманітна, що їх справжня сутність виявляється справді невизначеною”[1, с.25]. Не дивно, що за такого динамічного розвитку та постійній трансформації діяльності банків, все важче стає визначити їх економічну сутність, оскільки постійно формуються нові аспекти банківської справи. Це дає можливість науковцям знаходити власні напрямки дослідження та власні підходи до тлумачення ролі діяльності банків у економіці, заважаючи формуванню єдиного бачення наукової проблеми та шляхів її вирішення.

У зв'язку з цим проблема обґрунтування економічної сутності банків набуває особливої актуальності, оскільки її розробка створюватиме наукове підґрунтя для визначення напрямів підвищення ефективності діяльності банків у процесі суспільного відтворення.

Аналіз досліджень та публікацій з проблеми. Дослідження різних аспектів діяльності банків та їх економічної природи знайшли чільне місце в роботах учених. Вагомий внесок у дослідження функціонального призначення та особливостей банків порівняно з іншими фінансовими посередниками зробили зарубіжні вчені, зокрема Е. Долан, Р. Lawgense, R.Levine, С.Сalomiris, В.Вossonе, F.Allen, D.Plihon, К.Тsuru, О. Лаврушин, Г. Белоглазова, Л. Григорьев, А. Саватюгін, Н. Єгорова, А. Смулов, А.Захаров, Я. Сегієнко, вітчизняні науковці А. Мороз, Б. Івасів, М. Савлук, М. Денисенко, П. Матвієнко, О. Дзюблюк, Л. Примостка, В.Ющенко. Однак, визнаючи безумовну значимість праць указаних учених, зазначимо, що все ще залишається потреба у концептуальному переосмисленні економічної сутності банків та їх ролі у економічних процесах.

Постановка завдання. Метою даної статті є критичний аналіз та узагальнення теоретичних підходів до визначення економічної сутності банків, що передбачає вирішення таких завдань: проаналізувати існуючі у вітчизняній та зарубіжній науці підходи до визначення економічної сутності банку і, відповідно, до тлумачення поняття “банк”; здійснити класифікацію існуючих підходів; сформулювати власне визначення банку.

Теоретичною та методологічною основою статті стали фундаментальні положення зарубіжної та вітчизняної економічної теорії. За допомогою методу аналітичного групування і узагальнення складено класифікацію теоретичних підходів до визначення поняття «банк».

Виклад основного матеріалу (результати). Незважаючи на існування численних досліджень з проблем діяльності банків, науковці не прийшли до єдиного загальноприйнятого (хоча б на національному рівні) тлумачення дефініції „банк”. Аналізуючи погляди різних вітчизняних та зарубіжних учених можемо виділити декілька підходів до формулювання цього поняття: правовий, економічний, інституційний (рис.1).

Рис.1. Класифікація підходів до визначення поняття ”банк”

Крім того, залежно від цілей дослідження вважаємо за необхідне виділити два аспекти визначення поняття „банк”:

1) *універсальне визначення поняття* – характеризує об’єкт дослідження незалежно від того, з якою метою та цілями вивчається дане явище чи процес. Відмінною рисою такого тлумачення є універсальність його застосування, тобто можливість, користуючись визначенням поняття, дати конкретну відповідь: чи належить певний об’єкт до категорії, яка визначена поняттям. По відношенню до категорії „банк” це означатиме, що, користуючись універсальним поняттям, можна чітко визначити, чи певна установа є банком, чи ні. Якщо ж певний об’єкт такому визначенню не відповідає, то він не може бути визнаний банком.

2) *специфічне визначення поняття* – характеризує об'єкт із урахуванням мети та завдань дослідження. З цієї точки зору, визначення має показувати місце та роль об'єкта дослідження у певних економічних процесах, що досліджуються науковцем. Так, наприклад, при вивченні впливу діяльності банків на економічне зростання вважаємо, що специфічне визначення поняття „банк” доцільно трактувати виходячи з обґрунтування ролі діяльності банків у відтворювальному процесі, забезпечення безперебійності та розширеного характеру якого банками створює можливості для економічного зростання.

Застосування *правового підходу* базується на тлумаченні банку відповідно до чинного законодавства та зумовлене необхідністю правового регулювання діяльності банків, недопущення створення двозначності у їх функціонуванні. Однак, навіть на рівні банківського права окремих країн питання щодо законодавчого визначення банків залишається дискусійним. Найчастіше, банком визнається юридична особа, яка здійснює ряд операцій, передбачених законом і віднесених ним до банківських. Отже, основою визнання певної установи банком стає законодавчо визначений перелік операцій, виконуючи які ця установа отримує статус банку.

В Україні, відповідно до закону „Про банки і банківську діяльність”, банком може називатися лише юридична особа, яка має виключне право здійснювати в сукупності такі операції: залучення у вклади грошових коштів та розміщення зазначених коштів від свого імені, відкриття і ведення банківських рахунків клієнтів [2]. Таким чином, комплексне виконання операцій із залучення, розміщення коштів та розрахунково-касового обслуговування належить виключно до діяльності банку. Проте право банку одночасно виконувати три зазначені види операцій не передбачає закріпленої законом обов'язкової реалізації цього права на практиці. За такого трактування теоретично банк може здійснювати лише окремі з трьох традиційно банківських операцій: депозитних, кредитних та розрахункових, залишаючи за собою право називатися банком.

У США банком визнається будь-яка установа, що виконує одну з двох операцій: приймає вклади та надає комерційні кредити, або за умови, що дана установа застрахована Федеральною корпорацією страхування вкладів [3]. В Бельгії, Італії, Іспанії, Греції законодавство обмежує банк переважно депозитною діяльністю, водночас, як у Німеччині отримати статус банку може будь-яке підприємство, що виконує хоча б одну з операцій, віднесених законом до банківських [4, с.437].

Таким чином, очевидним недоліком правового підходу є наявність суттєвих відмінностей у законодавчому визначенні банків у різних країнах, а, отже, і неможливість, застосовуючи його, прийти до єдиного бачення економічної сутності банку та його діяльності.

Економічний підхід до визначення сутності банку передбачає розгляд банківської установи як суб'єкта економічної діяльності і має на меті

дослідження ролі банків у економічній системі. У такому підході поширені дві варіації. Макроекономічний підхід розглядає банки як фінансових посередників, які здійснюють перерозподіл тимчасово вільних коштів від зберігачів до позичальників, забезпечуючи фінансовими ресурсами відтворювальні процеси. Мікроекономічний підхід базується на тому, що банк виступає підприємством, що виробляє та реалізує фінансові послуги.

Мікроекономічний підхід поширений у зарубіжній економічній науці, зокрема, у США, внаслідок чого сформувався окремий напрямок теорії фірми – теорія банківської фірми. Однак, досліджуючи банківську фірму, економісти часто розглядають її макроекономічну роль – фінансове посередництво, здатність виступати каталізатором економічного зростання, тобто відбувається поєднання макро- та мікроекономічного підходів (рис.2). Таке поєднання, на нашу думку, є логічним, оскільки діяльність банку знаходить свій прояв як у перебігу процесу суспільного відтворення ВВП (макрорівень), так і безпосередньо активно впливає на індивідуальне відтворення капіталу підприємств (мікрорівень).

Відповідно до *інституційного підходу* банк розглядається як важливий інститут ринкової економіки. Варто зауважити, що ми назвали даний підхід інституційним, окремо виділивши економічний підхід, проте, на нашу думку, такий поділ є умовним, оскільки інституційний підхід, як і економічний, має на меті дослідити економічні характеристики банку та ролі їх діяльності в економічних процесах, однак, базується на застосуванні поняття „інститут”.

Поняття „інститут” має багато значень у сучасній науці та практиці. Соціологія економіки ввела поняття економічних інститутів як найбільш стійких соціальних відносин, що підлягають жорсткій регламентації в сфері господарювання [7,с.232]. Будь-яка економічна діяльність стала розглядатися у розрізі її інституціоналізації – встановлення, заснування певної процедури соціальних дій і взаємодії, що забезпечує самовідновлювальний, міцний, чітко налагоджений характер процесу задоволення найважливіших потреб людства [7,с.214].

Спочатку економічні інститути розглядали як надбудову, середовище, що обслуговує та об’єднує діяльність різних економічних суб’єктів в єдине ціле. Виходячи з цього, будь-які організації, у тому числі й банки, не могли бути визнані інститутами, оскільки являлися не допоміжною складовою ринку, а активними його діячами. Зокрема, Д.Норт зауважував, що ні в якому разі не можна ототожнювати поняття „інститут” та „організації”, оскільки слід чітко розрізняти „правила гри” – інститути від „гравців” – організацій [8, с.13]. Але поступово інститутами стали називати не лише відносини, дії, а й організації. Зокрема, представник «нової інституційної економіки» О. Уільямсон розглядає економічні інститути як механізми управління контрактними відносинами, причому до найважливіших з них відносить фірми та ринки [9, с.48].

Концепції визначення економічної сутності банку у зарубіжній економічній науці

Банк як фінансовий посередник

(*G.Daly, G. Benston, C., Smith, T. Campbell, W. Kracaw, C. Sealey*)

Банк як посередник між зберігачами та користувачами капіталу на фінансовому ринку. Макроекономічна роль (трансформаційна функція) ідентифікує банк серед усіх інших фінансових установ. На мікрорівні банк – фірма, що надає фінансові послуги щодо трансформування грошових засобів від зберігачів до інвесторів в умовах асиметричності інформації.

Банк як мультиплікатор економічного зростання (*S. King, D. Hodgman*)

Банк через депозитний мультиплікатор впливає на зростання грошової маси, ділової активності, сприяючи економічному зростанню. Провідна роль надається емісійній функції, завдяки якій банки, на відміну від інших фінансових посередників, можуть формувати власні грошові потоки.

Банк як портфель фінансових продуктів та послуг (*F. Edwards, J. Wood, T. Havrilesky, R. Schweitzer*). Банк є фірмою, що формує портфель банківських продуктів та послуг і діє за загальними законами теорії фірми, прагнучи мінімізувати витрати та оптимізувати портфель послуг.

Банк як „виробник” інформації (*F. Allen, S. Bhattacharya., P. Pfeiderer, R. Ramakrishnan, A.Thakor*)

Банк „виробляє” інформацію про фірми, що потребують фінансові ресурси (і, відповідно, інвестиційні проекти), та продає цю інформацію зберігачам. З даної точки зору, банк здатний не лише трансформувати грошові потоки та виступати передавачем інформації – збираючи та обробляючи наявну інформацію банківська установа створює принципово новий інформаційний продукт.

Банк як „делегований контролер” (*C. James, M. Berlin, D. Diamond*)

В умовах неповноти інформації у вкладника про інвестора банк виконує функцію інформаційного процесора, здійснюючи відбір найбільш надійних позичальників та найбільш ефективних напрямків вкладання коштів. Таким чином, вкладники делегують банку право здійснювати моніторинг за діяльністю позичальників.

Банк як організатор інновацій (*Й.Шумпетер, R. King, R.Levine*)

Наголошується на новаторській функції банків, які підвищують темпи зростання технологічних новацій, надаючи фінансові ресурси тим підприємцям з найкращими можливостями успішного введення на ринок нових товарів та процесів виробництва.

Банк як регулятор співвідношення між збереженням та споживанням

(*R.Brealey, S. Myers, I. Fisher, E. Fama, M. Miller*). Банк – економічний агент, що надає нефінансову послугу співставлення поточного та майбутнього споживання своїх клієнтів, дозволяючи їм реалізувати різноманітні моделі споживання та збереження.

Рис. 2. Підходи зарубіжних учених до визначення економічної сутності банку [5;6]

Таке широке розуміння економічних інститутів, дає змогу віднести до них і банки. Аналогічний підхід здавна був характерний для американських учених, які трактують банк як комерційний інститут, що має право приймати вклади [10, с.34], або як фінансовий інститут,

основною функцією якого є акумуляція вкладів від бажаючих здійснити збереження [11, с.541]. Віднесення банків до інститутів зустрічається серед російських [12, с.379; 13, с.5], українських учених [14, с.130].

Отже, серед науковців поширене тлумачення банку як інституту. Але, у більшості наведених визначень банку, поняття інститут застосовується лише як синонім слів «установа», «організація», що не дає змоги розкрити економічну сутність банку як інституту ринкової економіки. Тому виникає потреба сформулювати нове визначення банку як економічного інституту, яке одночасно враховуватиме економічну природу діяльності банків та економічну сутність поняття «інститут».

Кожний інститут характеризується наявністю мети своєї діяльності, конкретними функціями, які забезпечують досягнення цієї мети. Окремі функції можуть бути спільними для різних економічних інститутів, але у своїй сукупності кожен інститут має власний специфічний, притаманний саме йому, набір функцій у суспільному відтворенні. У цьому виявляється самодостатність інституту, його здатність функціонувати для задоволення певних потреб людства. Банк як інститут також має ряд функцій, що у своїй сукупності вирізняють його від інших економічних суб'єктів, зокрема, від небанківських фінансово-кредитних інститутів. Тому, при застосуванні інституційного підходу, визначення економічної сутності банку має розкривати ті специфічні функції, які він виконує у суспільному відтворенні, та завдяки яким позитивно впливає на економічні процеси. У зазначеному аспекті функції банку є позитивними наслідками його діяльності, тобто такими, які сприяють зміцненню, саморегуляції як самого банку, так і економічної системи в цілому.

У науковій літературі дуже часто функції банків ототожнюються з їх операціями або напрямками діяльності. Проте, на нашу думку, прирівнювати функції до операцій, видів діяльності не варто, оскільки функції банку мають характеризувати не види діяльності чи операції, якими займається банк, а наслідки, позитивний вплив цієї діяльності на економічний розвиток суспільства. Так, М.І. Савлук слушно зазначає, що функції характеризують банк як абстрактну економічну структуру з макроекономічних позицій, з позицій її місця в економічній системі взагалі та впливу на все середовище, у якому банк існує, тоді як операція характеризує певний вид роботи банку у визначений момент і стосовно певного суб'єкта [15, с.441].

На макроекономічному рівні завдяки банкам відбувається трансформація грошових потоків, від тих суб'єктів відтворювального процесу, що нагромаджують тимчасово вільні кошти, до тих учасників економічного обороту, які тимчасово відчувають нестачу грошових коштів, що включає в себе акумуляцію коштів, їх розміщення, посередництво у платежах і може бути охарактеризоване як трансформаційна функція. У літературі ця здатність банків, якісно

змінювати грошові потоки, що проходять через них, набула різних тлумачень. Окремі автори визначають її як функцію посередництва в кредиті [16, с.55] або функцію збереження [17, с.100], маючи в обох випадках на увазі як здійснення банками операцій щодо залучення коштів, так і їх розміщення. Проте, на нашу думку, це недоречно, оскільки така назва функції відображає лише одну складову єдиного трансформаційного процесу – тобто назва процесу не відповідає його сутності.

Також поширеною є точка зору, відповідно до якої розрізняються дві окремі функції: посередництво в кредиті та акумулювання грошових коштів; іноді виділяється ще й третя – посередництво в платежах [18, с.372]. Як нам бачиться, такий підхід до трактування функціонального призначення банку неприйнятний, оскільки є спробою розбити єдиний процес фінансового посередництва на окремі незалежні складові.

Не позбавлений цього недоліку і підхід фахівця Світового банку Р.Левіна, який виділяє чотири функції фінансових посередників, у тому числі й банків: 1) надання зберігачам коштів інформації про можливі варіанти здійснення інвестицій; розподіл капіталу; 2) моніторинг інвестиційних проектів після надання фінансових ресурсів та корпоративне управління фірмами-позичальниками; 3) мобілізація збережень; 4) полегшення обміну товарів та послуг [5, с.5]. Перші три функції у своїй сукупності являють собою окремі складові процесу трансформації. Остання ж функція – полегшення обміну товарів та послуг – здійснюється у вигляді посередництва в платежах та пов'язана з особливою властивістю банків порівняно з іншими фінансовими посередниками – здатністю емітувати платіжні засоби. Але банки лише у комплексі здійснюючи базові операції з приймання вкладів, кредитування та розрахунково-касового обслуговування можуть прискорювати оборот капіталу в процесі відтворення, сприяти підвищенню економічному зростанню. Тому, як нам убачається, логічним є виділення саме трансформаційної функції банків, яка відбиває весь процес фінансового посередництва від акумуляції коштів до їх спрямування в економічну діяльність.

Утім, виділення лише трансформаційної функції не дає змогу в повній мірі охарактеризувати економічну сутність банку, оскільки вона не є єдиною їх функцією. Істотною й відмінною від інших фінансових посередників особливістю банківських інститутів є їх здатність створювати платіжні засоби. У цій функції банки виходять за межі регуляторів існуючих грошових потоків, оскільки вони самі можуть створювати грошові засоби й спрямовувати їх в оборот. Ця властивість банків відома як «створення кредитних засобів обігу» [18, с.372], «випуск кредитних грошей» [16, с.55], «емісійна» [15, с.441].

У зарубіжній літературі цій функції приділяється величезна увага. Зокрема, учені S. King та D. Hodgman називають банки мультиплікаторами економічного зростання, зауважуючи, що банк є важливим інститутом,

який саме шляхом дії депозитного мультиплікатора впливає на зростання грошової маси, ділової активності, сприяє підвищенню ефективності суспільного відтворення [6, с.27]. Э.Дж.Долан розглядає поряд з роллю банків як фінансових посередників функцію банків як джерела грошей для економіки, маючи на увазі процес створення банками грошей [19, с.182]. Але, якщо підходити до визначення поняття „банк” у широкому розумінні (не залежно чи він є центральним, чи комерційним), маємо враховувати, що в сучасних умовах попри домінування кредитного характеру грошового обігу, все ж не всі грошові знаки визнаються кредитними, тоді як функція створення кредитних грошей обмежується відповідно лише емісією кредитних грошей. Водночас, центральні банки, на відміну від комерційних можуть створювати гроші не лише шляхом кредитно-депозитного мультиплікатора, а й звичайною емісією, наприклад, друкуванням паперових банкнот. З цієї точки зору, на нашу думку, досліджуючи функціональне призначення банків, доцільніше говорити про емісійну функцію або функцію створення грошей, яка охоплюватиме одночасно емісійні операції кредитного та некредитного характеру.

Із застосуванням інституційного підходу через дослідження функціонування банків як інститутів ринкової економіки, які виконують емісійну та трансформаційну функції можемо визначити *банки як грошово-кредитні інститути, функціями яких є трансформація грошових потоків через акумуляцію, розміщення коштів, посередництво в платежах та емісія платіжних засобів у процесі суспільного відтворення*. Таким чином, на відміну від існуючих трактувань, коли банки розглядаються як інститути, що виконують певний перелік операцій або видів діяльності, пропонується визначити сутність банківського інституту через ряд специфічних функцій, що він виконує у суспільному відтворенні, та завдяки яким позитивно впливає на економічні процеси.

✓ За своїм функціональним призначенням банки відіграють провідну роль у економічних процесах, виступаючи активним учасником усіх стадій суспільного відтворення, що через забезпечення безперервності та розширеного характеру суспільного відтворення дає змогу позитивно впливати на економічне зростання. Ураховуючи зазначене, можемо сформулювати специфічне визначення банків, що відображатиме їх роль як чинників економічного зростання та, одночасно, розкриватиме економічну сутність банків як економічних інститутів: *банки - це економічні інститути, основними функціями яких є трансформація грошових потоків та емісія платіжних засобів у процесі суспільного відтворення, що через забезпечення безперервності та розширеного характеру суспільного відтворення сприяє економічному зростанню суспільства*.

Дві визначені нами функції банків – емісійна та трансформаційна – на практиці реалізуються банками через виконання певних видів діяльності

та, незважаючи на універсалізацію діяльності банків, базуються на трьох базових, традиційних для банку операціях: кредитні, депозитні та розрахункові. Їх особливістю є те, що хоч крім з них можуть виконувати й небанківські фінансові установи, проте комплексне їх виконання переважно можливе лише для банків. Виконання базових операцій забезпечує банкам провідне місце у фінансовому посередництві, оскільки через їх здійснення банки мають можливість впливати на всі стадії суспільного відтворення: виробництво, обмін, розподіл та споживання, здійснювати перерозподіл ресурсів між учасниками відтворювального процесу. Тому ми погоджуємося з позицією вченого М.І. Савлука, який зазначає: „Комплекс із трьох базових операцій – депозитних, кредитних і розрахункових – створює первинну сферу банківської діяльності, а фінансовий посередник, що виконує цей комплекс, є банківським інститутом, банком в економічному розумінні” [15, с.439].

Отже, комплекс базових операцій є основою діяльності банку і дає змогу, використовуючи його, дати універсальне визначення поняття банку: *банк – це фінансовий посередник, який виконує три базові операції: приймання вкладів, кредитування та розрахункове обслуговування своїх клієнтів.*

Висновки. Шляхом критичного аналізу наукової літератури виділено три основні підходи до тлумачення економічної сутності банку: правовий, інституційний та економічний. При застосуванні інституційного підходу визначено, що банки - це економічні інститути, основними функціями яких є трансформація грошових потоків та емісія платіжних засобів у процесі суспільного відтворення, що у своїй сукупності через забезпечення безперебійності та розширеного характеру суспільного відтворення сприяє економічному зростанню суспільства. Таке визначення має свої переваги, оскільки: базується на визначенні банку як інституту ринкової економіки, що виконує в ній певний характерний лише йому набір функцій; враховує функціональне призначення банків; характеризує вплив діяльності банків на економічне зростання.

Різноманітність концепцій щодо тлумачення економічної сутності банків доводить неможливість зведення їх ролі у економічних процесах до технічних посередників, пасивних суб'єктів суспільного відтворення; характеризує банк як складну та багатогранну економічну категорію; підтверджує необхідність подальшого дослідження шляхів підвищення ефективності діяльності банків з метою активізації їх позитивного впливу на суспільне відтворення.

Викладені автором у статті результати можуть бути використанні як наукове підґрунтя для наукового дослідження різних аспектів діяльності банків, так і виступати основою для розробки напрямів підвищення ефективності діяльності банків у процесі суспільного відтворення.

Література

1. Кисилева И.А. Коммерческие банки: модели и информационные технологии в процедурах принятия решений. – М.: Едиториал УРСС, 2002. – 400 с.
2. Закон України „Про банки і банківську діяльність” від 07.12.2000 р.
3. Поллард А.М. и др. Банковское право США. – М., 1992. – С.39.
4. Гроші та кредит: Підручник / За ред. М.І. Савлука. – К.: КНЕУ, 2002. – 598 с.
5. Levine R. Finance and Growth: Theory, Evidence, and Mechanisms. University of Minnesota and NBER, 2003. – P.7,8.
6. Егорова Н.Е., Смулов А.М. Предприятие и банки: Взаимодействие, экономический анализ, моделирование: Учеб.-практ. Пособие. – М.: Дело, 2002. – С.26–28.
7. Общая социология: Учебное пособие / Под общ. Ред. проф. А.Г. Єфендієва. – М.: ИНФРА – М, 2000. – 654 с.
8. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки. – К.: Основи, 2000. – 198 с.
9. Уильямсон О. Экономические институты капитализма. Спб., 1996. – С. 48.
10. Финансы: Толковый словарь: Англо-русский. – М.: ИНФРА-М, Весь мир, 1998. – 496 с.
11. Менкью Н.Г. Принципы экономики. – С.Пб.: Питер Ком, 1999. – 784 с.
12. Экономическая теория / Под редакцией А.И. Добрынина, Л.С. Тарасевича.: Уч. для вузов. 3-е изд. – СПб.: Питер, 1999. – 544 с.
13. Банки и банковское дело / Под ред. И.Т. Балабанова. – СПб.: Питер, 2003. – 304 с.
14. Богачев В.И., Кравченко К.В. Экономическая теория рыночных отношений. Макроэкономика, Микроэкономика. – 3-е изд., перераб. и дополн. – К.: Аристей, 2003. – 448 с.
15. Гроші та кредит: Підручник. – 3-тє вид., перероб. І доп./ За ред. М.І. Савлука. – К.: КНЕУ, 2002. – 598 с.
16. Дзюблюк О.В. Організація грошово-кредитних відносин суспільства в умовах ринкового реформування економіки. – К.: Поліграфкнига, 2000. – 512 с.
17. Ходаківська В.П., Данілов О.Д. Ринок фінансових послуг: Навчальний посібник. – Ірпінь: Академія ДПС України, 2001. – 501 с.
18. Гроші та кредит: Підручник / За ред. проф. Б.С. Івасіва. – Тернопіль: Карт-бланш, 2000. – 379 с.
19. Долан Є.Дж. и др. Деньги, банковское дело и денежно-кредитная политика / Пер. с англ.. В. Лукашевича и др.; Под общ. ред. В. Лукашевича, М. Ярцева. – СПб., 1994. – 496 с.